

JERZY WYROZUMSKI (Kraków)

Formowanie się politycznej i ustrojowej wspólnoty polsko-litewskiej w latach 1385 - 1501

Akt krewski z 14 VIII 1385 r., kładący podwaliny pod unię Polski z Litwą, nie sprecyzował ściśle formy związku tych dwu państw. Formuła wieczystego włączenia ziem Litwy i Rusi do Korony Królestwa Polskiego (*promittit terras suas Litvaniae et Russiae Coronae Regni Poloniae perpetuo applicare*)¹ była równocześnie nieprecyzyjna i nieżyciowa. Wyobrażano sobie prawdopodobnie, że Litwa z Rusią, stanowiąca rzeszę księstw pod zwierzchnią władzą wielkiego księcia, zachowa tę swoją polityczną budowę, tyle tylko, że jej książęta podlegać będą królowi polskiemu. W dokumencie wystawionym przez Jagiełłę 13 III 1386, a więc tuż po koronacji, tytułuje się on (według oryginału) *rex Poloniae, Litvaniae, Russiae [...]*² Wielkie Księstwo Litewskie jak gdyby przestało istnieć. I byłaby to naturalna konsekwencja jego inkorporacji do Korony. Taką samą tytułaturę znajdujemy w dokumencie o 4 dni wcześniejszym, jednak zachowanym w kopii³. Ale już 26 III 1386 pojawia się tytułatura, odtąd konsekwentnie w najbliższych latach stosowana: *rex Poloniae, Lithuaniae princeps supremus et haeres Russiae*⁴.

¹ *Akta unii Polski z Litwą 1395-1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, nr 1. Żywą dyskusję wywołał w nauce termin *applicare*, por. zwłaszcza: H. Łowmiański, *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.*, „Ateneum Wileńskie”, R. 12, 1937, s. 36-145; H. Paszkiewicz, *W sprawie inkorporacji Litwy do Polski w 80-tych latach XIV w.*, Warszawa 1938, s. 14-19; J. Adamus, *Najnowsza literatura o akcie krewskim*, w: *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego*, t. I, Wilno 1938, s. 273-316.

² *Akta unii*, nr 12.

³ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. VI, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1974, nr 1512.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. III, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887, nr 331, 335; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. III, Poznań 1879, nr 1845, 1847, 1849, 1850; *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. VI, nr 1513, i inne.

Wydawałoby się więc, że już u samych początków panowania Jagiełły w Polsce nastąpiło odejście od formuły inkorporacji. Tymczasem dokument Skirgiełły z 18 VI 1387, potwierdzający wierność polskiej parze królewskiej, deklarowaną już wcześniej, orzekał, że otrzymane przez tegoż od Władysława Jagiełły księstwo połockie i inne nadania, w razie gdyby obdarowany nie miał potomstwa męskiego, winny być wieczyście inkorporowane do Korony Królestwa Polskiego (*ad Coronam Regni Poloniae debent et debebunt rite et rationabiliter devolvi, adiungi et perpetue applicari*)⁵. Pojęcie Korony Królestwa Polskiego wydaje się tu oznaczać zarówno Polskę, jak i Wielkie Księstwo Litewskie.

Początkom zatem związku dwu państw towarzyszyły niejasności co do jego formy. Były one zapewne przejawem ścierania się różnych sił i tendencji. Inkorporacja leżała w interesie Korony, zachowanie natomiast odrębności Wielkiego Księstwa wypływało z potrzeb i aspiracji książąt litewsko-ruskich. Stanowisko w tej sprawie Jagiełły jako króla Polski nie da się jednoznacznie określić. Gdyby miał prawa dziedziczne do tronu polskiego, inkorporacja byłaby mu na rękę. Na początku swego panowania w Polsce mógł oczywiście liczyć na nabycie takich praw, skoro w znacznej mierze respektowano je za ostatnich Piastów. Jadwiga uchodziła wszak za „panią naturalną” Królestwa Polskiego. To prawo do tronu w Polsce mogło jednak przejść tylko na potomstwo Jagiełły i Jadwigi. Nie mogli już w żadnym wypadku z niego korzystać inni Olgierdowice, dla których zatem inkorporacja była zagrożeniem na Litwie.

Jeżeli jednak rzeczywistość wpłynęła na to, że ocalono ideę odrębności Wielkiego Księstwa w stosunku do Korony, to z kolei nie załatwiono w sposób jasny sprawy rządów namiestniczych w Wielkim Księstwie. Chociaż Jadwiga była „królem Polski”, to przecież nie sposób pomyśleć, ażeby Jagiełło pozostawał na Litwie i osobiście wykonywał tam rządy wielkoksiążęce. Był bowiem potrzebny przy młodocianej Jadwidze, a i małżeństwo obligowało go do rezydowania w Krakowie. Najpierw wyręczał się więc swoim bratem Skirgiełłą i z tego zapewne tytułu poczynił na jego rzecz rozmaite nadania, m.in. w postaci całego księstwa połockiego. Jeszcze jednak w czerwcu 1387 r., gdy Skirgiełło potwierdzał swoją lojalność względem polskiej pary królewskiej, o swojej namiestniczej funkcji nie wspomniał. Jan Długosz natomiast pisze pod 1388 r., że wówczas Władysław Jagiełło ustanowił Skirgiełłę głównym księciem (*pro principali duce*), aby stał na czele Litwy. Nakazał też poszczególnym książętom posłuszeństwo względem tego namiestnika⁶. Ale już w roku następnym, jak nas informuje to samo źródło, król go z namiestnictwa odwołał, jako nie dość wiernego królewskiej sprawie w Wielkim Księstwie. Powierzył wówczas stołeczny gród wileński podkanclerzemu Królestwa Klemensowi z Moskorzewa. Dokument z 4 XII 1390 poświadcza, że Klemens był generalnym starostą Litwy, a więc miał władzę namiestniczą. Według Długosza jeszcze w 1390 r. urząd ten miał się dostać Jaśkowi z Oleśnicy. Stało się to najwcześniej w grudniu

⁵ Akta unii, nr 18.

⁶ J. Długosz, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. X, Warszawa 1985, s. 171-172.

1390 r.⁷. Gdy w 1392 r. zażegnano konflikt Jagiełły z Witoldem, Jaśko został z urzędu odwołany. Król powierzył teraz władzę namiestniczą Witoldowi⁸.

Zwierzchność Władysława Jagiełły nad rzeszą litewską zasadzała się na osobistych dokumentowych poręczeniach wierności parze królewskiej i Koronie Królestwa Polskiego, składanych przez poszczególnych książąt. Zachował się cały szereg takich dokumentów z pierwszych lat unii⁹. Zachodził tu typowy feudalny związek osobisty między władcą zwierzchnim i władcami hierarchicznie niższymi. Znany jest nam wypadek, kiedy z kolei za księcia poręczali królowi wierność jego poddani: kniaziowie i dostojnicy¹⁰. Na wezwanie Jagiełły szereg książąt litewsko-ruskich odbywał tzw. załogę, jak gdyby zniewolenie się, mające zabezpieczyć wypłacenie owego wysokiego odszkodowania Habsburgom z powodu zerwania zaręczyn Jadwigi z Wilhelmem¹¹. Ponieważ załogę tę odbywano w Krakowie, była to zarazem gwarancja bezpieczeństwa na Litwie.

Bojarów litewskich pozyskał sobie Jagiełło, już na początku panowania w Polsce, przywilejem z 20 II 1387 r. Przywilej dotyczył tylko tych, którzy przyjęli wiarę katolicką. Ich w pewnym sensie zrównywał w prawach ze szlachtą polską. Zabezpieczał im pełne prawo posiadania i dysponowania ojcowizną, immunizował ich dobra, zezwalał swobodnie wydawać córki za mąż, gwarantował prawa majątkowe wdowom, wprowadzał sądy na wzór polskich sądów ziemskich¹². Przywilej ten nie odnosił się do szlachty prawosławnej. Stanowił więc w pewnym sensie nagrodę za przejście na katolicyzm, ale i zachętę do jego przyjmowania. Dyskryminował zatem szlachtę prawosławną, co groziło na przyszłość nastrojami niezadowolienia.

Na pewno najtrudniejszą sprawą w procesie wytwarzania się wspólnoty politycznej, z czasem także kulturalnej, dwu zuniowanych państw była chrystianizacja Litwy. Zważywszy, że Litwini, tak jak Żmudzini, lub szerzej — Bałtowie, mieli bardzo rozbudowany system wierzeń i ściśle z nimi związaną kulturę obyczajową, że do własnej tradycji byli bardzo przywiązani, że wreszcie ciężko doświadczyli prób ich nawrócenia przez Zakon, przedsięwzięcie podjęte ze strony Polski wymagało starannego przygotowania. W tym dziele nie tylko nie można było liczyć na pomoc ze strony Zakonu, ale należało mieć na uwadze przeszkody. Była to wszakże realizacja programu Kazimierza Wielkiego i Kościoła polskiego¹³, zatem bliska Polakom i gorliwie przez nich popierana. Trzeba

⁷ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. IV, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1905, nr 1008; J. Długosz, *Annales*, lib. X s. 175, 189.

⁸ J. Długosz, *Annales*, lib. X, s. 197.

⁹ *Akta unii*, nr 15-28; por. H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa 1938, s. 242-256.

¹⁰ *Akta linii*, nr 20.

¹¹ *Ibidem*, nr 3-6, 10-13.

¹² *Zbiór praw litewskich*, wyd. A. T. Dziatyński, Poznań 1841, nr 1; por. L. Kolański, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I, Warszawa 1930, s. 37.

¹³ J. Wyrozumski, *Litwa w polityce Piastów*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, t. 26, 1992, s. 55-66.

docenić osobisty w niej udział króla Władysława Jagiełły i duchowe wsparcie, a także rzeczywistą pomoc Jadwigi¹⁴.

Wyprawa misyjna na Litwę ruszyła jesienią 1386 r. Jak przedstawił ją na podstawie żywej jeszcze w jego czasach tradycji Jan Długosz, była prowadzona z niezwykłym dostojnictwem. Król, arcybiskup gnieźnieński Bodzęta i liczni duchowni, książęta mazowieccy Siemowit i Janusz, książę oleśnicki Konrad, najwyżsi dostojnicy Królestwa — oto skład owej wyprawy misyjnej. Długosz włączył do niej także Jadwigę, ale niesłusznie, ponieważ w czasie jej trwania Jadwiga była ewidentnie w Polsce¹⁵. Na środę popielcową, która wypadła wówczas 20 lutego, zwołał Jagiełło książąt i bojarów litewsko-ruskich na zjazd do Wilna. Wspierany przez katolików, musiał zebranych przekonywać o potrzebie chrystianizacji Litwy. Następnie przystąpiono do działań. Król osobiście zgasił wileński znicz, czyli wieczny święty ogień, kazał ścinać święte drzewa i gaje, zabijać węże i gady będące przedmiotem kultu. Przez szereg dni sam nauczał zasad wiary i modlitw, bo inni mieli trudności językowe. Potem rozpoczęto chrzest. Ludzie z pospólstwa otrzymywali po ochrzczeniu sukienne szaty, co było zachętą dla innych, bowiem na Litwie używano w niższych warstwach społecznych tylko płócien. Chrzczono grupami, nadając całej grupie jedno imię, męskie lub żeńskie, zależnie od tego, czy była to grupa mężczyzn czy kobiet¹⁶. Wyprawa misyjna trwała do czerwca 1387 r., co sprawiło zapewne, że Długosz zamieścił relację o niej właśnie pod rokiem 1387. W taki sposób rozpoczęto jedno z największych dzieł w późnośredniowiecznych dziejach środkowej Europy.

Niezależnie od rozlicznych trudności piętrzących się na drodze ku umocnieniu związku dwu państw, podejmowano rozmaite działania integracyjne. Tak więc Siemowitowi mazowieckiemu, niedawnemu pretendentowi do tronu polskiego, oddał Jagiełło za żonę swoją siostrę Aleksandrę, a zarazem w lenno ziemię bełską. Brat tego księcia Janusz ożenił się natomiast z siostrą Witolda Danutą, której na chrzcie nadano imię Anna. Za żonami książąt szły naturalnie na Mazowsze dworki — Litwinki, które znajdowały mężów wśród Polaków. Litwini przebywali na dworze krakowskim, a Polacy na wileńskim, czasami pewnie niechętnie widziani, z biegiem lat zyskujący sobie jednak szacunek. W każdym razie byli tolerowani.

Ważną siłą integrującą oba państwa była organizacja kościelna na Litwie. W 1387 r. utworzył Jagiełło, suto uposażył i uprzywilejował biskupstwo wileńskie. Zgodnie z ideą Kazimierza Wielkiego, zostało ono podporządkowane arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu.

¹⁴ J. Fijałek, *Kościół rzymskokatolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków 1914, wznowienie w tomie: *Chryścianizacja Litwy*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1987, s. 127-318, por. rozdz. II.

¹⁵ G. Rutkowska, *Itinerarium królowej Jadwigi 1384-1399*, w: *Dzieło Jadwigi i Jagiełły*, wybór i opracowanie W. Biliński, Warszawa 1989, s. 204-225.

¹⁶ J. Długosz, *Annales*, lib. X, s. 159-161.

Pierwszym biskupem wileńskim został franciszkanin Andrzej Wasilo z rodu Jastrzębców, niegdyś spowiednik królowej Elżbiety-matki i z kolei biskup w mołdawskim Serecie¹⁷. Z całą pewnością większa liczba duchownych polskich podążyła do pracy misyjnej i duszpasterskiej na Litwie i tam pozostała. Program królewski nie ograniczał się oczywiście do chrystianizacji Litwy, ale zakładał także katolicyzację Rusi. Z tą myślą ufundował Władysław Jagiełło wspólnie z Jadwigą w 1390 r. w Kleparzu, bliźniaczym mieście Krakowa, klasztor benedyktynów słowiańskich, sprowadzonych tutaj z Pragi¹⁸.

Wchodząc w sojusz z Witoldem i powierzając mu zarząd Litwy, utrzymywał Jagiełło swoją wyraźną przewagę w Wielkim Księstwie. Ambitny Witold zmierzał do usamodzielnienia się. Prowadził samodzielną politykę względem Tatarów na wschodzie i przez sojusz z Zakonem, zawarty w 1398 r. na wyspie salińskiej, usiłował znaleźć skuteczne oparcie na zachodzie. Za sojusz ten zapłacił Zakonowi odstąpieniem Żmudzi. Ale w 1399 r. poniósł klęskę w bitwie z Tatarami nad Worskłą. To skłoniło go do ponownego porozumienia z Jagiełłą. W styczniu 1401 r. na zjeździe w Wilnie określono stanowisko Witolda w Wielkim Księstwie i ponownie sprecyzowano wzajemny stosunek dwu państw. Znalazło to wyraz w czterech zasadniczych aktach: 1) w dokumencie Jagiełły wystawionym na ręce Witolda, 2) w rewersale tego dokumentu wystawionym przez Witolda na ręce Jagiełły, 3) w dokumencie gwarancyjnym dostojników litewskich i 4) w odpowiednim dokumencie dostojników polskich (11 III 1401). Nadto książęta litewsko-ruscy złożyli deklaracje dotrzymania warunków umowy ze swojej strony¹⁹. Spośród tych dokumentów nie zachował się akt wystawiony przez Jagiełłę i — jak wolno przypuszczać — zaginęły niektóre dokumenty książąt. Znałe są bowiem obecnie tylko trzy. Witold zatrzymał władzę wielkoksiążęcą na Litwie, ale tylko dożywotnio. W razie jego śmierci Wielkie Księstwo wraz z Witoldową ojcowizną przechodziło na króla Władysława Jagiełłę, na jego sukcesorów i na Koronę Królestwa Polskiego. Nie było żadnej deklaracji co do przyszłej obsady tronu wielkoksiążęcego, natomiast na wypadek śmierci Jagiełły bez potomstwa męskiego nie mogli dostojnicy i szlachta polska dokonać elekcji nowego króla inaczej, niż za wiedzą i radą Witolda oraz dostojników i bojarstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z góry więc zakładano, że związek dwu państw nie wygasa wraz ze śmiercią Jagiełły. Brano jeszcze wówczas w rachubę możliwość dziedziczenia tronu polskiego przez ewentualne

¹⁷ Prochaska, *Król Władysław Jagiełło*, Kraków 1908, t. I, s. 74; W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, s. 285-286.

¹⁸ J. Wyrozumski, *Benedyktyni słowiańscy w Oleśnicy i Krakowie*, „Zeszyty Naukowe Wyd. Hum. Uniw. Gdańskiego. Sławistyka”, nr 3, 1982, s. 113-124; godnym uwagi przedsięwzięciem królowej Jadwigi była ufundowana przez nią bursa dla młodzieży litewskiej w Pradze, C. Zawodzińska, *Kolegium królowej Jadwigi przy Uniwersytecie Karola w Pradze i jego pierwszy statut*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne”, z. 9, 1962, s. 19-32, w dodatku tekst statutu. Potrzeby Wielkiego Księstwa Litewskiego przyspieszyły odnowę i reorganizację Akademii Krakowskiej.

¹⁹ *Akta unii*, nr 37-44. Por. O. Halecki, *Dzieje unii Jagiellońskiej*, t. I, Kraków 1919, s. 161-166; L. Kolankowski, o.c., s. 74-78.

potomstwo męskie króla i w takim wypadku ów związek również miał trwać nadal. Ale w klauzuli dotyczącej elekcji w Polsce „za wiedzą i radą” strony litewskiej zawierała się *implicite* możliwość trwania tej wspólnoty państwowej, niezależnie od racji personalnych, które leżały u jej podstaw. Wciąż akcentowano zresztą przynależność Wielkiego Księstwa nie tylko do Jagiełły, ale i do Korony Królestwa Polskiego, co nadawało wyrabiającej się wspólnocie politycznej sens ponaddynastyczny.

Najbliższe lata przyniosły dalszą konsolidację dwu państw, a wspólne zwycięstwo nad państwem zakonnym w wielkiej wojnie 1409-1411 r. potwierdziło skuteczność wspólnych działań. Na gruncie tych i innych doświadczeń doszło wczesną jesienią 1413 r. do wspólnego zjazdu generalnego polsko-litewskiego w Horodle, w toku którego, w atmosferze zbratania i wzajemnego zrozumienia, podjęto ważne uchwały, które znalazły wyraz w trzech wiekopomnych dokumentach, wystawionych w dniu 2 października²⁰. Były to: 1) dokument królewski obszernie precyzujący zasady związku obu państw, który to akt należałoby uważać za pierwszą pełną konstytucję tego związku; 2) dokument 47 panów polskich, dostojników uczestniczących w zjeździe, którzy przyjęli do swoich herbów rodowych 47 katolickich rodzin litewskich; 3) dokument bojarów litewskich, deklarujących wierność i lojalność tym, którzy ich do swoich herbów przyjęli, wierność królowi i wielkiemu księciu, aprobujących zasady powoływania wielkiego księcia.

Uwagi wymaga tu dokument królewski. W intytulacji Władysław Jagiełło występuje w nim — zgodnie z przyjętym wówczas szablonem — jako *rex Poloniae necnon terrarum Cracoviae, Sandomiriae, Siradiae, Lenciciae, Cuiaviae, Lyttwaniae princeps supremus, Pomeraniae Russiaeque dominus et haeres*²¹. W tekście tytułuje się w sposób konsekwentny jako *rex Poloniae*, natomiast *Alexander alias Vytowdus* jako *magnus dux Lyttwaniae*. Powtórzono tu z dużym naciskiem formułę o włączeniu Litwy do Polski. Pleonastyczny ciąg użytych w tej formie wyrazów: *appropriavimus, incorporavimus, coniunximus, univimus, adiunximus, confederavimus*, wyłącza wszelką wątpliwość co do intencji wystawcy. Przytoczone zostały w czasie przeszłym, a więc dotyczyły wcześniejszej fazy zadzierzgniętych więzi, ale zostały powtórzone z drobnymi zmianami w odniesieniu do terażniejszości i przyszłości. A więc czytamy tu dalej: *iterum et de novo incorporamus, invisceramus, appropriamus, coniungimus, adiungimus, confoederamus et perpetue anectimus*.

Jagiełło zatwierdził w sposób ogólny przywileje i wolności nabyte przez Kościół na Litwie, a natomiast w sposób szczegółowy określił i sprecyzował stan

²⁰ *Akta unii*, nr 49-51. Por. S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, s. 495-504; W. Semkowicz, *Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii horodelskiej 1413 roku*, tamże, s. 393-446; O. Halecki, op. cit., s. 203-217; O. Balzer, *Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej*, Lwów-Warszawa 1919, s. 7-9; J. Jakubowski, *Z zagadnień unii polsko-litewskiej*, „Przegląd Historyczny”, t. 22, 1919-1920, s. 136-155, szczególnie rozdz. IV; L. Kolankowski, o.c., s. 114-121.

²¹ *Akta unii*, nr 51.

uprzywilejowania warstwy bojarskiej. Akcent spoczął tu na jej prawie do ziemi, prawie dziedziczenia, zbywania dóbr ziemskich itp., które to prawa zostały wprost z Polski przeniesione do Wielkiego Księstwa. Ustanowiono urzędy kasztelana i wojewody na wzór koronnych, zastrzegając, że mogą być na nie powoływani tylko katolicy. Owo zrównanie ze szlachtą polską dotyczyło także tylko bojarów-katolików. W motywacji podano, że często *disparitas diversitatem inducit animorum*, jak gdyby — tłumacząc swobodnie — różnica wyznania rodziła różnice mentalne.

Akt królewski zobowiązywał bojarstwo litewskie do wierności królowi i wielkiemu księciu, a w szczególności do niewchodzenia w jakiekolwiek układy z wrogami, pod groźbą utraty dóbr. O ile w 1401 r. nie rozpatrywano w ogóle sprawy następstwa tronu na Litwie na wypadek śmierci Witolda, to teraz ją podjęto. Otóż Litwini nie mogli powoływać ani wybierać na swój tron wielkksiążęcy żadnego księcia, bo prawo to zostało zastrzeżone dla króla Polski lub jego sukcesora, ale za radą dostojników kościelnych i świeckich polskich i litewskich. W sprawie obsady tronu polskiego powtórzono zasady z 1401 r.

Temu zacieśnieniu związku dwu państw odpowiadał przyjęty zapewne około tego czasu wspólny herb, łączący polskiego orla z litewską pogonią. W każdym razie herb ten pojawił się, jako znak Władysława Jagiełły, w kronice soboru w Konstancji (1414-1418) Ulricha von Richental²².

Tak ukształtowany związek dwu państw od początku natrafiał na niebezpieczeństwo z zewnątrz, tj. ze strony państwa zakonnego. Był także stale zagrożony od wewnątrz, ze strony kniaziów i bojarów prawosławnych, których aspiracji nie spełniał, a wręcz ich dyskryminował. Pod koniec lat dwudziestych pojawiło się inne jeszcze zagrożenie, w postaci próby koronacji Witolda. Jako król, byłby on władcą suwerennym na równi z królem Polski, co musiałoby oznaczać uniezależnienie się Litwy od Korony. Nie był to nowy zamysł²³, ale w 1429 r. przyjął on kształt realny. Na zjeździe w Łucku, w którym uczestniczył, obok Jagiełły i Witolda, Zygmunt Luksemburczyk, król węgierski i niemiecki, z łatwością pozyskał on Witolda dla planu koronacyjnego, a i Jagiełło, zniechęcony warunkami, jakie mu stawiano przy uznaniu sukcesji jego synów w Polsce, przystał na ten plan. Obalił go praktycznie Zbigniew Oleśnicki, który pociągnął za sobą panów polskich²⁴. Poselstwo Zygmunta wiozące koronę zostało przechwycone. Interesującą ekspertyzę prawną w kwestii, czy Zygmunt jako „król rzymski”, a nie cesarz, mógł kreować Witolda królem, opracowali dekretyści Akademii Krakowskiej²⁵.

²² Badische Landesbibliothek, Karlsruhe, Cod. St. Georgen 63, k. 67v. Herb ten znajduje się także w innych rękopisach i w tekstach drukowanych kroniki; jej oryginał się nie zachował, ale herb należy do najstarszej tradycji rękopiśmiennej tego zabytku.

²³ J. Długosz, *Historia Poloniae, Opera omnia*, t. XIII, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1877, lib. XI, s. 5-7.

²⁴ Ibidem, s. 366-375; *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. II, wyd. A. Lewicki, Kraków 1891, nr 179.

²⁵ S. Zachorowski, *Studia z historii prawa kościelnego i polskiego*, Kraków 1917, dodatek nr 1.

W październiku 1430 r. zmarł wielki książę Witold. Unia Polski z Litwą została wystawiona na jeszcze jedną próbę. Jagiełło powołał na tron litewski swego brata Świdrygiellę. Wytknięto królowi zaraz, że nie dotrzymał umów. Był bowiem obowiązany ugodą horodelską zasięgnąć w takiej sprawie rady dostojników polskich i litewskich. Nie chodziło tu o wzgląd czysto formalny. Niezależnie bowiem od cech osobowościowych królewskiego brata, musiano się obawiać, że skoro na tron litewski wstąpił Olgierdowic, nosiciel tych samych dziedzicznych praw do Wielkiego Księstwa, jakie przysługiwały Jagielle, to separacja Litwy od Korony będzie ułatwiona. Przeciwstawiano więc Świdrygiellę Kiejstutowica, brata Witoldowego, Zygmunta. Zaaprobował go Jagiełło i odwołał ze stanowiska wielkiego księcia Świdrygiellę. Ocalono w ten sposób status Litwy z czasów Witolda, czemu dały wyraz: dokument Zygmunta z 15 X 1432 r., wystawiony z okazji otrzymania Wielkiego Księstwa, oraz dokument Władysława Jagiełły, wystawiony z tej samej okazji w dwu oryginałach 3 I 1433 r.²⁶, a także dokumenty, które wystawili sobie wzajemnie, w dniu 27 II 1434 r. Władysław Jagiełło i Zygmunt Kiejstutowic; powtarzały one treść tamtych akt²⁷.

Zasadniczo pozostano na gruncie ugody horodelskiej z 1413 r. Stanowisko wielkiego księcia było dożywotnie, powoływał go król Polski za radą dostojników Korony i Wielkiego Księstwa; w razie jego śmierci tylko ojcowizna Kiejstutowiców, tj. księstwo trockie, przechodziła na dziedziców, a cała reszta władztwa wielkoksiążęcego na króla Polski i Koronę Królestwa Polskiego. W razie bezpotomnej śmierci tychże dziedziców, również wspomniana ich ojcowizna przypadała królowi i Koronie. Sprawą nową był zadekretowany w tych aktach podział pewnych terytoriów między Koronę i Litwę. Dotyczył on zwłaszcza Podola i Wołynia. Podole przypadło Polsce, a Wołyn pozostawał przy Wielkim Księstwie.

Na uwagę zasługują pewne zmiany o charakterze formalnym. W tej grupie akt nie akcentowano już włączenia Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony, choć wyraźny jest nadal związek tego Księstwa nie tylko z osobą króla jako dziedzicznego pana Litwy, ale i z Koroną. Doprecyzowaniu uległa tytulatura, czego brakowało w aktach horodelskich. Wyrobiła się ona niewątpliwie zwyczajowo. Zygmunt tytułował się, jak Witold, *magnus dux*, ale w obu dokumentach Władysława Jagiełły czytamy, że dla niego został zastrzeżony tytuł *supremi principatus Litthuaniae*²⁸, a więc najwyższego, zwierzchniego księcia Litwy. W nawiązaniu do wydarzeń łuckich 1429 r. Zygmunt przyrzekł w obu swoich dokumentach, że za niczym podszeptem nie będzie aspirował do godności królewskiej czyli do korony na Litwie, w każdym razie wbrew woli, bez wiedzy i zgody króla Polski i jego sukcesorów²⁹.

²⁶ *Akta unii*, nr 55 i 58.

²⁷ *Ibidem*, nr 60 i 61.

²⁸ *Ibidem*, nr 58 i 60.

²⁹ *Ibidem*, nr 55 i 61.

W marcu 1440 r. Zygmunt Kiejstutowicz został zamordowany. Wówczas - jak informuje dobrze w tych sprawach zorientowany Jan Długosz - dostojnicy litewscy podzielili się na dwa stronnictwa. Jedni chcieli dochować wierności Władysławowi królowi Polski, drudzy opowiedzieli się za Michałem, synem Zygmunta Kiejstutowicza, którego zamierzali uczynić wielkim księciem³⁰. Sprawę komplikował dokonany już wybór Władysława na króla Węgier. Wśród rozterek, jakie się na tym tle rodziły, postanowiono nie porzucać planów węgierskich, a na Litwę wysłać brata królewskiego Kazimierza, który właśnie dochodził wieku sprawnego. Powierzono mu funkcję „wikariusza i gubernatora” Wielkiego Księstwa Litewskiego, do powrotu Władysława i wydania innej dyspozycji. Długosz akcentuje, że aby sprawy były jasne, ani król Władysław, ani dostojnicy polscy nie nazywali Kazimierza wielkim księciem³¹. Na Litwę udał się młodszy Jagiellończyk w towarzystwie książąt mazowieckich Kazimierza i Bolesława oraz licznych polskich dostojników. Litwini najpierw nalegali, aby pozostał na Litwie nie w charakterze *prywatnego wikariusza* Władysława, ale jako wielki książę. Gdy na to dostojnicy polscy zgodzić się nie mogli, Litwini bez ich zgody okrzyknęli Kazimierza wielkim księciem³². Tak jak Świdrygiełło po śmierci Witolda, tak teraz Kazimierz Jagiellończyk umożliwił separację Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Śmierć króla Władysława pod Warną w 1444 r. zmieniła sytuację. Kazimierz stał się dla Polski głównym i najbardziej pożądanym kandydatem do tronu. Litwini natomiast byli świadomi, że jego koronacja na króla będzie oznaczała powrót do unii. Kartą przetargową stał się teraz polityczno-prawny status Litwy w jej związku z Polską, a także kwestionowana przez stronę litewską przynależność Podola. Do porozumienia doszło we wrześniu 1446 r. Przewidywany wspólny zjazd w Parczewie nie doszedł do skutku, wobec czego poselstwo polskie spotkało się z Kazimierzem i jego dostojnikami w Brześciu, a więc na terenie Wielkiego Księstwa. Tutaj w dniu 17 IX Kazimierz, jako *rex electus*, ze swojej strony, a panowie polscy w dniu 19 IX ze swojej, wystawili dokumenty, które — przewidując koronację Kazimierza na 24 VI 1447 — określiły od nowa charakter związku dwu państw³³. Praktycznie zakładano ich równorzędność. Nie było tu mowy o włączeniu Litwy do Korony, ani o zwierzchnich prawach tej ostatniej. Deklaracja Kazimierza brzmiała bowiem: *Regum Poloniae et Magnum Ducatum Lythwaniae... in unam fraternam unionem iunximus, copulavimus et anneximus*. Akt panów polskich gwarantował Kazimierzowi możliwość swobodnego opuszczania Korony dla osobistych rządów na Litwie. Rzeczywistym łącznikiem dwu państw stawała się osoba króla, zatem unia nabrała charakteru personalnego w czystej formie i taką pozostała do 1492 r., tj. do śmierci Kazimierza Jagiellończyka.

³⁰ J. Długosz, *Historia Poloniae*, lib. XI, s. 621. Por. L. Kolankowski, o.c., s. 226-230.

³¹ J. Długosz, *Historia Poloniae*, lib. XI, s. 622-623. M. Bogucka, *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, Warszawa 1981, rozdz. III.

³² J. Długosz, *Historia Poloniae*, lib. IX, s. 654-657. M. Bogucka, o.c., s. 49.

³³ *Akta unii*, nr 68 i 69. Por. *Projekt unii polsko-litewskiej z r. 1446*, wyd. B. Ulanowski, słowo wstępne S. Kutrzeba, w; *Archiwum Komisji Prawniczej AU*, t. VI, Kraków 1897-1926, s. 235-239; A. Prochaska, *Z dziejów unii jagiellońskiej*, „Ateneum Wileńskie”, R. IV, 1927, z. 12, s. 190-199.

Sytuacja, w której tron polski dostał się Janowi Olbrachtowi, niedoszłemu królowi Węgier, a tron litewski Aleksandrowi, spowodowała, że unia o charakterze personalnym przestała istnieć. Można mówić teraz co najwyżej o unii dynastycznej Jagiellonów, do której należały także pozostające pod panowaniem Władysława Jagiellończyka Czechy i Węgry. Ale pomijając ten wzgląd czysto formalny, trzeba pamiętać o wyrobionych już w ciągu przeszło stu lat między Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim więziach gospodarczych i kulturalnych, o koligacjach rodzinnych i zbliżeniu w sferach elity władzy, o wspólnocie politycznych interesów, a wreszcie o wyrobionej już tradycji wspólnych działań. Mamy dowody na to, że myśl o ściślejszej unii nie wygasła, że zwłaszcza w 1499 r. pracowano nad jej odnowieniem w formie ścisłego sojuszu dwu państw, odwołując się do akt horodelskich z 1413 r.³⁴

Gdy w czerwcu 1501 r. zmarł Jan Olbracht, Aleksander wysłał swoje poselstwo na zjazd elekcyjny w Koronie, zgodnie ze starą zasadą wspólnych konsultacji w takich sprawach³⁵. Poselstwo to uzyskało pełnomocnictwa prowadzenia rozmów w sprawach dotyczących unii dwu państw. Mimo że młodszy brat Aleksandra Zygmunt pozostawał jeszcze bez korony, na króla Polski wybrano w sierpniu 1501 r. na zjeździe w Piotrkowie tegoż Aleksandra, wielkiego księcia litewskiego. W dniu 3 X 1501 panowie polscy i posłowie litewscy wymienili dokumenty, precyzując nowy kształt unii dwu państw. Otwierała się nowa epoka w ich obustronnych stosunkach, ale w oparciu o wspólny dotychczasowy dorobek³⁶. Ideą, jaka obecnie przyświecała paktującym stronom, było połączenie obu państw *w jedno niepodzielne i niezróznicowane ciało, aby był jeden naród, jeden lud, jedno braterstwo i wspólne rady, a ciało to aby miało jedną głowę, jednego króla i jednego pana*³⁷.

LA FORMATION DE LA COMMUNAUTE POLITIQUE ET CONSTITUTIONNELLE POLONO-LITHUANIENNE (1385-1501)

R é s u m é

L'auteur analyse la forme de la liaison de la Pologne avec la Lithuanie, depuis l'acte de Kreva du 14 août 1385 jusqu'à la déclaration bilatérale faite par les seigneurs polonais et les députés lithuaniens le 3 octobre 1501 à Piotrków, à l'occasion de l'avènement au trône polonais du grand duc lithuanien Alexandre. Dans l'article, on se concentre tant sur les actes d'union que sur les déclarations de la loyauté, que les princes lithuo-russes ont adressées à la Couronne du Royaume de Pologne et au roi polonais. En même temps, on a toujours en vue les réalités de l'union et son évolution comme elle se poursuivait indépendamment des déclarations.

³⁴ *Akta unii*, nr 71-76. Por. S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą*, s. 550-557.

³⁵ *Akta unii*, nr 77 i 78. S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą*, s. 557-564; por. też L. Sobolewski, W. Uruszczaśak, *Artykuły mielnickie z roku 1501*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 42, 1990, z. 1-2, s. 51-80, rozdz. IV.

³⁶ *Akta unii*, nr 79-86.

³⁷ *Ibidem*, nr 79 i 80.

L'idée primitive a été, sans aucun doute, d'incorporer le Grand Duché de Lithuanie à la Couronne du Royaume de Pologne. Cette idée était maintenue, malgré des difficultés et tendances d'émancipation de la part de la Lithuanie qui s'exprimaient par l'attribution à Witold du titre de duc d'abord, et puis de grand duc à vie. Ce n'était que dans les documents signés à Brest par Casimir Jagellon comme le roi élu (le 17 septembre 1447) et par les seigneurs polonais (le 19 septembre 1447) que l'on a déclaré le principe d'union des partenaires égaux, en inaugurant ainsi la période de l'union proprement personnelle. L'époque entre la mort de Casimir (1492) et l'intronisation de son fils Alexandre (1501) était, d'après l'auteur, celle de l'union dynastique des Jagellons, unissant la Pologne, le Grand Duché de Lithuanie, la Bohême ainsi que la Hongrie.

Les actes du 3 octobre 1501 ont déclaré une fusion des deux Etats „dans un corps indivisible et indistinguishable, pour qu'il y ait une nation, un peuple, une fraternité, et les conseils communs, et pour que ce corps ait une tête, un roi et un seigneur". Une telle déclaration d'intention étant arrivée après l'évolution de plus d'un siècle, la réalité n'y était pas complètement conforme.

